

Erik af Edholm

Om förkapitalistiska produktionssätt

Denna text utgjorde **Inledning** till boken *Om förkapitalistiska produktionssätt* av Karl Marx (1970), som var ett kommenterat urval Marx/Engels-texter, vilka publiceras separat. * Edholms text har tidigare publicerats på webbplatsen (*Marxist Internet Archive*). **

Innehåll

Människan är ett offrande djur	1
Kungen äger jorden	1
Förkapitalistiska produktionssätt.....	2
Unilineär utveckling	3
Primära egendomsformer	4
Sekundära egendomsformer	5
Bykommunen	6
Slaveri och allmänt slaveri	8
Feodalismen och den asiatiska egendomsformen.....	8
Sken och verklighet	11
Konstbevättning.....	12
Sammanfattning.....	13
Litteraturförteckning	14

Lästips:

Gianni Sofri: [Det asiatiska produktionssättet](#)

* Karl Marx: [Om förkapitalistiska produktionssätt](#) (på marxistarkivet)

** Se [Om förkapitalistiska produktionssätt](#) (Marxist Internet Archive)

Människan är ett offrande djur

Varje kultur formar sin egen bild av människan och skapar sin egen uppfattning om vad som konstituerar henne som människa i förhållande till de övriga djuren, vad som skiljer kultur från natur. Denna bild och denna uppfattning utformas inom ramar uppställda genom samhällets struktur, genom det sätt på vilket den samhällseliga makten utövas. Människouppfattningen, antropologin, tillhör samhällsideologin.

”Människan är ett offrande djur”, hävdade författaren till Shatapatha Brahmana, den mest omfattande av det gamla Indiens vediska ritualtexter. ”Människan är ett politiskt djur”, menade antikens greker. ”Människan är ett redskapstillverkande djur”, förklarade Benjamin Franklin.

I den följande framställningen kommer jag att diskutera den ekonomiska och sociala bakgrunden till att människan i de indiska ideologiska systemen uppfattats som i första hand ett offrande djur, som *homo religiosus* eller *homo hierarchicus* snarare än som *homo oeconomicus* eller *homo politicus*. Den vediske ritualistens karaktäristik av människan miste nämligen inte sin aktualitet med det vediska samhällets och den vediska kulturs undergång kring mitten av årtusendet före vår tideräkning. Den bevarade sin giltighet också inom det traditionella samhället som växte fram organiserat genom kastväsen och jajmani-system, och dess betydelse inskränks inte till Indien. Också i andra kulturer har de ideologiska och rituella systemen kunnat utöva ett dominerande inflytande. Man finner en motsvarande kontinuitet på produktionsförhållandenas område.

Kungen äger jorden

Omedelbart före år 300 före vår tideräkning vistades det grekiska sändebudet Megasthenes i Pataliputra, det snabbt expanderande Maurya-rikets huvudstad.

I sitt verk *Indika*, som endast bevarats i form av citat hos andra antika skriftställare, beskrev han de förhållanden han mötte i kung Candragupta Mauryas rike:

”De (indierna) betalar jordränta till kungen, eftersom hela Indien är kronans egendom, och ingen privatperson tillåts äga jord ...” (Diodorus Siculus II. 40, Schwanbeck 1966: 92)

Mellan åren 1659 och 1667 reste läkaren François Bernier omkring i Indien och arbetade bl.a. vid stormogulen Aurangzebs (1658-1707) hov. I Berniers berömda samling av iakttagelser från sin indiska resa ingår ett utförligt brev ställt till Ludvig XIV:s finansminister Colbert, där Bernier prisar den privata egendomens fördelar och varnar för följderna av ett statligt jordmonopol genom att som ett avskräckande exempel peka på förhållandena i Indien, där

”(...) all rikets jord tillhör honom (stormogulen), utom några hus och trädgårdar, som han tillåter sina undersåtar att efter behag sälja, dela och köpa.” (Bernier 1699: 276)

Detta förklarar enligt Bernier upplösningstendenserna i den indiska ekonomin och det indiska samhället, ty Bernier tillmäter generellt sett egendomsförhållandena utomordentligt stor betydelse:

”(...) den som kastar en blick på de olika länderna och rikena och därvid uppmärksammar allt som följer av denna härskarnas respektive medborgarnas egendom, han har funnit den första källan och den huvudsakliga orsaken till de stora variationer, som vi ser i jordens olika stater och imperier, och han skall igenkänna det som så att säga förändrar och det som varierar jordens utseende.” (Bernier 1699: 320)

I slutet av maj 1853 skrev Engels ett brev till Marx, där han bl.a. tog upp orsakerna till islams uppkomst och utbredning. I sitt svar den 2 juni sade Marx:

”Vad religionen angår, så upplöses frågan i den allmänna och därför lätt besvarade: varför *framstår* Orientens historia som en religionernas historia.” (Marx & Engels 1963: 251 ff)

Som svar på denna allmänna fråga hänvisar Marx till Bernier, som han utförligt citerar för att slutligen säga:

”Bernier finner med rätta grundformen för alla fenomen i Orienten (...) i att det *inte* existerar *någon privategendom*. Detta är den verkliga nyckeln t.o.m. till den orientaliska himlen.” (Marx & Engels 1963: 254)

Enligt Marx var alltså frånvaron av privat jordegendom orsaken till att människan i Indien kunde definieras som ett offerande djur, inte som ett politiskt djur såsom i det grekiska slavägarsamhället, eller som ett redskapstillverkande djur såsom i det unga kapitalistiska samhället. I det asiatiska produktionssättet dominerar den ideologiska nivån, medan den politiska nivån dominerar slavägarsamhället, och den ekonomiska nivån det borgerliga samhället.

Förkapitalistiska produktionssätt

I förordet till *Till kritiken av den politiska ekonomin* urskiljer Marx fyra produktionssätt:

”I stora drag kan asiatiskt, antikt, feodalt och modernt borgerligt produktionssätt betecknas som progressiva epoker i den ekonomiska samhällsformationen.” (Marx 1955: 10)

Själv utarbetade Marx en fullständig teori endast om den ekonomiska nivån i det kapitalistiska produktionssättet. Hans karaktäristik av i olika texter av de övriga produktionssätten utgör därför inte några genomförda teorier. Men Marx angav själv klart, att man genom teorin om det kapitalistiska produktionssättet fått tillgång till de vetenskapliga verktyg med vilka man kan börja undersöka andra produktionssätt:

”Den borgerliga ekonomin lämnar sålunda nyckeln till den antika etc. Men ingalunda i den mening, som ekonomerna förstår det, vilka suddar ut alla historiska skillnader och i alla samhällsformer ser de borgerliga. Man kan förstå tribut, tionde etc., om man känner jordrätten. Men man får inte identifiera dem.” (Marx 1955: 257)

En snabb översikt av de förkapitalistiska produktionssätten, där den dominerande nivån inte sammanfaller med den determinerande ekonomiska nivån, gör Marx i *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen*, som ingår i förarbetena till *Kapitalet*.

Från augusti 1857 till juni 1858 arbetade Marx på sitt stora utkast till kritiken av den politiska ekonomin. Detta arbete resulterade året därpå i en kort skrift (Marx 1955) och nio år senare i *Kapitalets* första bok. Men manuskripten från 1857-1858 innehåller mycket material, som inte utnyttjats i de texter Marx offentliggjorde under sin livstid och inte heller i *Kapitalets* senare delar. Det var därför av stor betydelse, att dessa manuskript slutligen publicerades i Moskva 1939-1941 som *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857/1858 (=G)*¹. Det mest kända avsnittet av *Grundrisse* är dess inledning som redan 1903 tillsammans med några andra och mindre viktiga utdrag ur Marx' manuskript hade tryckts i *Neue Zeit* genom Karl Kautsky. Denna inledning bifogas den svenska översättningen av *Till kritiken av den politiska ekonomin* från 1859 (Marx 1955: 229-264). Vid sidan av denna text är det fr.a. *Formen* (G 375-413) som haft stort inflytande. Denna snabba exposé över förkapitalistiska produktions- och egendomsformer översattes till japanska 1948, och efter en separat tysk utgåva 1953 följde översättningar till italienska (1954), engelska (1964) och franska 1966)². Härigenom aktualiserades de förkapitalistiska produktionssättens teoretiska problem. I inledningen till den engelska översättningen säger Eric J. Hobsbawm:

”Den historiska materialismens allmänna teori fordrar endast att det finns en följd av produktionsätt, inte nödvändigtvis några bestämda produktionsätt, och kanske inte i någon förutbestämd ordning.” (Hobsbawm 1964: 19 f)

¹ Jfr. t.ex. Mandel (1967) och Semprun (1968) om *Grundrisse*. Moskva-utgåvan reproducerades av Dietz Verlag (Berlin, DDR) 1953, och senare upplagor har tryckts genom Europäische Verlagsanstalt (Frankfurt).

² ”Le forme che precedono la produzione capitalistica”, *Critica economica* 1952: 2; *Pre-capitalist economic formations*, transl. by Jack Cohen, ed. and with introduction by E. J. Hobsbawm (London 1964); ”Formes antérieures à la production capitaliste ...”, *L'homme et la société* 1 (1966) s. 89-116 – jfr. *Fondements de la critique de l'économie politique*, trad. par Roger Dangeville (Paris), d.v.s. den franska *Grundrisse*-översättningen.

Hobsbawm menar visserligen inte, att den fasta kronologiska följderna av produktionssätt helt måste förkastas, men tonen i det angivna citatet återspeglar en tendens som är märkbar också hos andra författare. I Althusserskolans strukturalistiskt färgade version av den historiska materialismen kan de olika produktionssättens sammansatta struktur uppfattas som "(...) transformationer av samma allmänna, underliggande struktur" (Gerholm 1970).³

Unilineär utveckling

Vad Hobsbawm ifrågasätter på grundval av *Formen* är teorin om en unilineär utveckling, som fordrar att alla samhällen genomgår samma faser. I Marx' framställning i *Formen* intar det asiatiska produktionssättet lika lite som i Marx' produktion i övrigt någon nyckelställning. En central position i debatten fick detta produktionssätt först sedan den historiska materialismen tolkats som en unilineär utvecklingsfilosofi, varvid det asiatiska produktionssättet måste förkastas såsom varande ett icke universellt begrepp (jfr Hobsbawm 1964: 60 ff).

Den unilineära deterministiska tolkningen av den historiska materialismen avvisades av Marx under hans sista år i kategorisk men tämligen fragmentarisk form. Man kan lägga märke till att han liksom flera moderna marxister gör detta i en diskussion om arkaiska egendomsformer. Frågan gällde närmast de ryska bykommunernas framtid. Marx polemiserar mot en kritiker, som vill

"(...) förvandla min historiska skiss av kapitalismens utveckling i Västeuropa till en historiefilosofisk teori för den allmänna utvecklingsgång, som är ödesmässigt föreskriven alla folk, vilka historiska omständigheter de än må befinna sig i, för att slutligen nå fram till den ekonomiska formation, som genom det största uppsving av det samhälleliga arbetets produktivkrafter säkrar den mesta allsidiga utveckling för människan. Men jag betackar mig." (Marx & Engels 1962: 108 ff)

Detta klara ståndpunktstagande upprepades av Lenin 1894 i *Vad är "folkvännerna" och hur kämpar de mot socialdemokraterna?* där han säger:

"Ingen enda marxist har någonsin betraktat Marx' teori som något slags allmänt och obligatoriskt schema för historien, såsom någonting mera än förklaringen till en bestämd ekonomisk samhällsformation. (Lenin 1956: 111)

I ett föredrag hållet vid Sverdlov-Universitetet den 11 juli 1919 behandlade Lenin statens utveckling och betonade därvid historiens lagbundenhet:

"Den årtusendelånga utvecklingen av alla mänskliga samhällen i alla länder utan undantag visar oss en allmän lagbundenhet, regelmässighet, följdriktighet hos denna utveckling (...)" (Lenin 1969: 62)

I praktiken innebar detta enligt Lenin bl.a. att "det stora flertalet länder" genomgått en period dominerad av slaveri och en annan av livegenskap. Däremot nämner Lenin i detta sammanhang inte det asiatiska produktionssättet, vilket har uppfattats som ett förnekande av dess existens som självständigt produktionssätt (jfr Nikiforov 1967: 248). Redan i Engels' bok *Familjens, privategendomens och statens ursprung* som publicerades 1884, alltså kort efter Marx' död, saknas referenser till det asiatiska produktionssättet, eftersom Engels här nära följer den amerikanske etnologen Lewis H. Morgan och dennes periodisering av världshistorien.⁴

Lenins föredrag om staten trycktes först 1929, då debatten om det asiatiska produktionssättet var som mest aktuell. Framställningen i denna text uppfattades som ett allmängiltigt schema, vilket återgavs och stadfästes av Stalin i *Den historiska och dialektiska materialismen* 1938. Fem huvudtyper av produktionsförhållanden urskiljes; efter det primitiva ursamhället följer slavsamhälle, feodalism och kapitalism, som i sin tur avlöses av det socialistiska samhället. Som ett par resultat av ett par

³ En liknande tankegång framförs av Jan Anward (1969) i ett försök till en marxistisk läsning av Lévi Strauss. I båda fallen förutsätts dock i någon form, att de mänskliga produktivkrafterna utvecklas, och att struktureras transformationer sker dialektiskt i, och inte utanför, historien. Produktivkrafternas utveckling kan inte *enbart* innebära en förändrad kombination av produktionsfaktorerna, utan också en förändring av dessa faktorer själva, bl.a. arbetsmedlen (jfr. Marx 1969: 153 ff).

⁴ Se Lukács (1964 a-b) om Marx' respektive Engels' reaktioner på Morgans verk – jfr Teray (1969) och Godelier (1969 b)

orientalistkongresser i Sovjetunionen kring 1930 avfördes det asiatiska produktionssättet officiellt ur debatten. Den omedelbara orsaken var politisk snarare än vetenskaplig (jfr Pecirka 1967, Chesneaux 1964 b).

Efter det att det asiatiska produktionssättet uteslutits ur den historiska materialismens begreppsapparat, fick bruket av termen delvis en antikommunistisk prägel, främst genom den f.d. kommunisten Karl A. Wittfogels produktion. Denne sammanfattade 1956 sina teorier i *Oriental despotism*, ett av de mer monumentala uttrycken för det kalla kriget (jfr Vidal-Naquet 1964)⁵.

Under de senaste åren har det asiatiska produktionssättet åter börjat diskuteras i Sovjetunionen, Östeuropa och bland västeuropeiska, fr.a. franska, kommunister. I Frankrike har debatten, som närmast utgick från en text av Maurice Godelier först publicerad 1964 (Godelier 1969 a), i stor utsträckning förts i tidskriften *La Pensée*, nära knuten till det franska kommunistpartiet. Diskussionerna har resulterat i två samlingsverk: *Premières sociétés de classes et mode de production asiatique* 1967 och *Sur le "mode de production asiatique"* 1969. Med viss betänksamhet ser man att det återuppväckta intresset för det asiatiska produktionssättet i tiden ganska nära sammanfaller med motsättningen till Kinas Kommunistiska Parti, som i denna fråga håller fast vid linjen från 30-talets början.⁶

Det asiatiska produktionssättet har en lång historia som ideologiskt vapen, ett förhållande som man måste vara medveten om, då man prövar dess vetenskapliga användbarhet. Genom att studera Marx' framställning i *Formen* och andra texter kan man försöka urskilja en hypotetisk karaktäristik av den asiatiska egendomsformen och det asiatiska produktionssättet, för att ta denna karaktäristik som utgångspunkt för ett vidare studium.

Primära egendomsformer

Den första av de egendomsformer som Marx behandlar i det berörda avsnittet av *Grundrisse* är den ursprungliga eller "naturvuxna" ('naturwüchsig'). Utan att ha genomgått några genomgripande förändringar lever denna arkaiska egendomsforms basenheter kvar i den asiatiska egendomsformen. Dessa grundläggande enheter utgörs av kollektiv eller samfund ('Gemeinde', 'Gemeinwesen'), som ursprungligen var helt organiserade på släktskapsbasis, fastän lokalitetsprincipen så småningom kom att överväga. I sitt förhållande till produktionsmedlen uppträder individen alltid som medlem av ett sådant samfund. Till att börja med utgjordes kollektiven av kringströvande horder, men de blev senare till stor del bofasta, även om nomadismen lever kvar som en kompletterande form (Marx & Engels 1963: 251 ff). Det som karakteriserar denna egendomsform är, att samfundet vare sig det är baserat på släktskap eller lokalitet, vare sig det är nomadiserande eller bofast, uppträder som ägare till produktionsmedlen, medan individerna endast är deras innehavare. Individens existens i samfundet, och hans förhållande till jorden, det främsta produktionsmedlet, genom samfundets förmedling utgör de två "naturliga produktionsbetingelserna", d.v.s. de två ursprungliga och nödvändiga förutsättningarna för produktionen (s. 54).

De egendomsförhållanden varigenom de olika egendomsformerna och produktionssätten definieras tillhör den ekonomiska nivån i motsats till deras juridiska uttryck i rättsordningen (jfr Marx 1965: 166 ff). Distinktionen mellan egendoms- och rättsförhållanden, som vanligen klart upprätthålls, har i ett centralt parti av *Till kritiken av den politiska ekonomin* (Marx 1955: 9) skjutits i bakgrunden. Egendomsförhållandena kallas därvid för produktionsförhållandenas "juridiska uttryck" och "ideologiska former". Den oklarhet som uppstått genom detta utnyttjas av Wittfogel (1962) i hans strävan att inordna det traditionella Kina bland de "orientaliska despotierna", trots förekomsten av

⁵ Breloer (1927: 120 ff.) förebådar Wittfogel, då han jämför statens roll i det traditionella Indien med dess ställning i Sovjetunionen. Den "orientaliska despotin" har en lång ideologisk förhistoria från Aristoteles via den anti-turkiska propagandan fram till kolonialismen och den moderna antikommunismen främst representerad av Wittfogel. De äldre skedena av denna utveckling kartläggs av Koebner (1951), Stelling-Michaud (1960-1) och Venturi (1953).

⁶ Chesneaux (1969: 15) gör öppet ett litet utfall mot KKP. Jfr *History in Communist China* (1969) och Tung Chi-ming (1965) om den officiella kinesiska ståndpunkten. Carrère d'Encausse & Schram (1965: 13 ff.) noterar faran för en anti-kinesisk tendens. Man kan lägga märke till, att Marx själv inte sammankopplar det traditionella Kina med det asiatiska produktionssättet, i motsats till Wittfogel och Tökei.

privat jordegendom. Wittfogel hävdar, att egendomsförhållandena tillhör den juridiska överbyggnaden och därför är ovidkommande vid en definition av den ekonomiska bas, som konstituerar ett produktionssätt (jfr Meisner 1963: 102 ff, Varga 1967: 106 f).

Lika lite som distinktionen mellan egendoms- och rättsförhållanden, är åtskiljandet mellan ”egendom”, ”innehav” och ”verklig tillägnelse” alltid aktuell i Marx' framställning. Egendom används som en övergripande term, som innefattar alla de olika typerna av egendomsförhållanden (egendom i egentlig mening, innehav och tillägnelse). Men distinktionerna är av central teoretisk betydelse.⁷

Medan individen i den asiatiska egendomsformen framträder endast som innehavare av en del av den gemensamma egendomen, så förekommer i den antika egendomsformen privat jordegendom vid sidan av kollektivegendomen (*ager publicus*). I den germanska formen existerar samfundsegendomen endast i form av allmänning, som ett underordnat komplement till den privatägda jorden.

Den gemensamma egendomen har alltså enligt Marx sin starkaste ställning i de ”asiatiska” samhällena. Eftersom Marx betraktade det kollektiva ägandet av produktionsmedlen och individens ställning som underordnad samfundet såsom ursprungliga produktionsbetingelser, så behandlar han den asiatiska formen först i sin framställning, och säger att den är

”(...) modifierad i den slaviska formen; utvecklad till sin motsats i den antika och germanska egendomsformen, varvid den dock förblir den dolda, om än motsatta, grundvalen.” (s. 60 f.)

Alla de nämnda formerna är enligt Marx *primära*, eftersom de utgår från olika former av kollektiv jordegendom. De stora variationerna kan hänföras till olika ekologiska och historiska faktorer (s. 48).⁸

Sekundära egendomsformer

Mot de primära formerna kontrasterar Marx de sekundära (livegenskap och slaveri), som reducerar arbetarna till produktionsmedel och den härskande klassens egendom (s. 59). Det är därför viktigt, att inte förväxla den antika egendomsformen med slaveriet eller den germanska med livegenskapen, d.v.s. de primära formerna med de sekundära, historiskt utvecklade.

En mellanställning intas av den asiatiska egendomsformens mer avancerade uttryck. Denna form varierar nämligen

”(...) allteftersom själva arbetet utförs av privatinnehavaren isolerad, eller regleras av samfundet eller av den över de enskilda samfunden svävande enheten.” (s. 41)

Den högre enhet Marx här talar om är den centrala statsmakten, som kan framträda som högsta jordägare. De enskilda lokalsamhällena reduceras då till innehavare av sitt markområde, och de producerande individerna förvandlas till innehavare i andra hand. Den högre enheten kan organisera själva arbetsprocessen

⁷ Detta betonas fr.a. av Althussergruppen, som betraktar *kombinationen* av tillägnelseförhållanden (identifierade med ”produktivkrafternas system”) och egendomsförhållanden (identifierade med ”produktionsförhållanden system”) som det avgörande momentet för bestämningen av produktionssättet, eftersom detta skulle vara identiskt med motsättningsförhållandet mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden (sa t.ex. Poulantzas 1968: 24, Balibar 1970: 100 ff.). Vid denna läsning av Marx reduceras dennes termer ”arbetsprocess”, ”tillägnelse”, ”innehav” och ”egendom” till två relationstyper: egendom och tillägnelse. Balibar (1968: 95) nämner visserligen innehav och egendom som två typer av egendomsförhållanden, men t.ex. i analysen av ett viktigt parti i *Kapitalets* tredje bok (Marx 1966: 798 ff) identifieras Marx' ”innehav” med den materiella tillägnelsen (Balibar 1968:109 f.). Tolkningarna tenderar härigenom till en viss godtycklighet, samtidigt som tillägnelsen i alltför hög grad betraktas som en relation mellan givna faktorer, inte som förverkligandet av detta förhållande, vars utformning är beroende av dessa faktorerens konkreta gestalt.

I sin analys av gamla indiska rättsförhållanden skiljer Breloer (1927: 7 f., 37 f.) mellan egendom, innehav och nyttjande.

⁸ Thorner (1966: 50) noterar, att Marx visserligen betraktar den asiatiska egendomsformen som den mest ursprungliga, men att han aldrig går in på om och i så fall hur de andra primära formerna utvecklats ur den. Dessa problem belyses bäst i utkastet till brev från våren 1881 (Marx 1967). I sina senare skrifter använder Marx ibland ”asiatisk” som synonym för ”arkaisk” (Thorner 1966: 34), medan Engels eliminerat termen ”asiatisk” i sin behandling av primitiva samhällsformer (Engels 1969).

”(...) vilket kan resultera i ett formellt system såsom i Mexiko, och särskilt i Peru, hos de gamla kelterna och några indiska stammar.” (s. 38).

Att denna egendomsform betecknas som ”asiatisk” eller ”orientalisk”, innebär alltså inte någon geografisk begränsning. Terminologin är traditionell och övertogs av Marx, som hämtade huvuddelen av sitt material från Asien, främst Indien. Det är därför helt missriktat av Mandel (1967: 124) att med hänvisning till Marx försöka inskränka den legitima användningen av begreppet det ”asiatiska produktionssättet” till några få asiatiska kulturer. Eftersom den geografiska termen kan verka missvisande, har flera försök gjorts att finna en lämplig ersättning, men utan att allmän anslutning har kunnat uppnås.⁹

Marx säger om den centraldirigerade arbetsorganisationen i Peru och hos kelterna, att det rör sig om sekundära former, som införts av erövrarfolk:

”Detta systems fulländning och dess systematiska utarbetning från ett *högsta centrum* påvisar denna sena uppkomst. Precis som den till England införda feodalismen var formellt överlägsen den som uppstått på ett naturligt sätt i Frankrike.” (s. 53).

Det är inte helt klart, om termen ”sekundär” i detta sammanhang har samma innebörd, som när slaveri och livegenskap kallas sekundära former. I det senare fallet innebär termen att en övergång skett från ett klasslöst samhälle till ett klassamhälle, och att privat egendom över produktionsmedlen har introducerats. Det asiatiska produktionssättet, där staten såsom jordägare exploaterar bykommunerna, förefaller att av Marx ha uppfattats som en övergångsform. Detta innebär naturligtvis inte, att det rör sig om ett nödvändigt stadium i varje folks utveckling – en åsikt som Maurice Godelier och Jean Suret-Canale tycks hysa vissa sympatier för (jfr Struve 1967 b). Det asiatiska produktionssättets karaktär av övergångsform från ett klasslöst samhälle till ett klassamhälle yttrar sig i den grundläggande motsättningen mellan den kollektiva egendomen och den exploatering av de direkta producenterna som ändå äger rum genom den ”högre enheten” – staten (jfr Godelier 1969 b: 113 f). Inom lokalsamhället, ”jordbrukskommunen” som Marx kallar den under sina senare år, ryms också en motsättning mellan den gemensamma jordegendomen och det privata ägandet av hus och tomtmark.

”Som den sista fasen av den primära samhällsformen är jordbrukskommunen samtidigt övergångsfasen till den sekundära formen, d.v.s. övergången från det samhälle som baseras på den gemensamma egendomen till det samhälle som baseras på privategendom. Den sekundära formen omfattar, naturligtvis, den serie av samhällen som vilar på slaveri och livegenskap. Men är detta att säga, att jordbrukskommunens historiska karriär ödesmässigt måste få denna utgång? Inte alls. Dess inneboende dualism medger ett alternativ: dess egendomselement besestrar dess kollektiva element, eller också besestrar det senare det förra. Allt beror på den historiska miljö i vilken den befinner sig.” (Marx 1967)

Bykommunen

I den asiatiska bykommunen förenas jordbruk och hantverk, och den kan därför uppträda som en närmast självförsörjande produktionsenhet (s. 37).¹⁰ Städernas självständiga hantverk får därför föga betydelse för byarnas fortexistens. Den grundläggande arbetsdelningen mellan stad och land utvecklas därför enligt Marx inte i de asiatiska samhällena (G 371, s. 43 f.). Byarnas självförsörjande karaktär

⁹ Se t.ex. Banu (1967), Chesneaux (1949 b) och de Santis (1965). Det asiatiska produktionssättets existens utanför Asien belyses t.ex. av Suret-Canale (1969). – Ruben (1953-4) redogör mest fullständigt för Marx' källmaterial, av vilket han naturligtvis var bunden ifråga om sakuppgifter och i viss mån vad gäller problematiken.

¹⁰ Jfr. de klassiska verken av Maine (1872) och Baden-Powell (1896) om den indiska bykommunen. Baden-Powell är i likhet med t.ex. Dumont (1966 a) kritisk till användningen av begreppet ”bykommun”. Av Ruben (1967: 3 ff.) förs dennas historia tillbaka till neolitisk tid via Indus-kulturen, som för övrigt förefaller vara ett gott exempel på det asiatiska produktionssättet.

gjorde också, att något kommunikationsnät, som kunde upphäva deras isolering, inte skapades (G 423 f).¹¹

Det förefaller som om Marx på basis av sitt källmaterial fick en överdriven uppfattning om de indiska byarnas isolering och deras självförsörjande karaktär. Det är helt klart, att varje by har mycket vidsträckta regionala kontakter på det sociala området, fr.a. vad gäller äktenskapsförbindelser till följd av by- och klanexogamin. Också på det ekonomiska området förefaller byarna att under den period som kan studeras inte ha varit helt självtillräckliga. Denna fråga är dock inte avgörande för värdet i Marx' hypoteser om det asiatiska produktionssättet. Allvarligare är – åtminstone skenbart – att det empiriska materialet ingalunda helt stöder Marx' teori om byn som egendomsenhet – en fråga som skall behandlas vidare nedan.

Att den grundläggande arbetsdelningen mellan stad och land saknas, utesluter inte andra former av arbetsdelning, eftersom arbetsdelning i sig inte innebär historisk mognad. Detsamma gäller kooperativ i stor skala, vilket är ett kännetecken för det asiatiska produktionssättets sekundära former (jfr Marx 1955: 253). Den form av långtgående arbetsdelning, som är mest aktuell i de asiatiska samhällen Marx studerade, är kastväsendet. Inom kastväsendets ram existerar en utvecklad yrkesspecialisering i bykommunen. Denna typ av samhällelig arbetsdelning, som numera brukar kallas jajmani-systemet, beskrivs i *Kapitalets* första bok (Marx 1969: 310 f).

”Äldre samhällsformer uppvisar bilden av planmässig och auktoritetsmässig organisation av det samhälleliga arbetet, där yrkenas specialisering utvecklas organiskt, sedan utkristalliseras och slutligen blir lagfäst (...) Dessa uråldriga, små indiska kommuner t.ex., som delvis ännu existerar, vilar på kollektivt ägande av jordarealen, på direkt förbindelse mellan jordbruk och hantverk och på en fast arbetsdelning (...)”

Därefter skildrar Marx de funktionärer, som finns i varje by, och står i ärftliga tjänsteförhållanden till jordbrukarhushållen, varvid han bygger bl.a. en rapport till det engelska underhuset, *Fifth Report...* (1812).¹²

”Den lag, som reglerar kommunarbetets delning, verkar här med en naturlags orubbliga auktoritet, medan varje hantverkare, som utför sitt arbete på traditionellt sätt, gör allt arbete som tillhör hans fack, självständigt och utan att erkänna någon auktoritet i sin verkstad. Denna enkla produktionsorganism, dessa självtillräckliga samhällen (...) ger oss nyckeln till hemligheten med de asiatiska samhällenas oföränderlighet (...)” (Marx 1969: 312)

Kastsystemets arbetsdelning bryter alltså ingalunda mot den asiatiska formens grunddrag, utan karaktäriserar istället bykommunernas produktion. Det hantverk som utförs för den härskande elitens räkning i politiska och religiösa centra, förmår inte heller rubba dessa samhällens struktur, utan är i likhet med dessa centra själva närmast parasitära biprodukter. För att kunna bli en kraft, som upphäver de kollektiva egendomsformerna måste hantverket frigöras dels från sin underordning under jordbruket, dels från den politiska och ideologiska maktens omedelbara kontroll (s. 58).¹³

¹¹ Jfr. Marx & Engels (u.å. 83 ff.). Arbetsdelningen mellan stad och land hade dock gått ganska långt i det för koloniala Indien – jfr. Komarow & Grasche (1959), Tschitscherow (1961) och Bose (1961-7) om hantverk och handel. Schematiska framställningar av varuflödet i olika produktionssätt ges av Sachs (1967) – jfr. Divitcioglu (1967).

¹² *Fifth Report from the Select Committee on the Affairs of the East India Company* 1812. Byfunktionärernas ställning diskuteras i flera bidrag till *Die ökonomische und soziale Entwicklung Indiens* 1-2 (1959-61). Termen jajmani-systemet introducerades av Wisner, då första upplagan av hans bok *The Hindu jajmani system* utkom 1936. Wisner skildrar bykommunen som en harmonisk social idyll, vilket kritiserats av bl.a. Beidelman (1959), som betraktar jajmani-systemet som ett system för utsugning. Problemet har diskuterats av ett flertal antropologer under 60-talet. Jfr. också Heidrich (1963).

¹³ Förutsättningen är därför en självständig urban hantverkssektor, inom vilken de fria producenterna äger sina produktionsmedel och producerar för en marknad (jfr. Mandel 1967: 120 f.). Detta fria hantverk kan uppstå som en biprodukt av slaveriet i de antika stadssamhällena (s. 42) eller av livegenskapen (Marx 1965: 155). Hantverkarna och köpmännen består därvid till stor del av frigivna slavar och förlupna livegna.

Slaveri och allmänt slaveri

Slaveri förekommer i liten skala i bykommunerna, men endast i form av husslavar och utan att spela någon avgörande roll i produktionen. Att slaveriet inte förmår upphäva den asiatiska egendomsformen, förklaras inte bara genom den förhärskande formen av verklig tillägnelse i den materiella produktionen, d.v.s. kombinationen av jordbruk och hantverk. Av central betydelse är den mekanism genom vilken den härskande eliten tillgodogör sig det samhällseliga merarbetet och merprodukten, d.v.s. själva egendomsformens uppbyggnad.

”Eftersom den enskilde (...) aldrig blir ägare i denna form, utan endast innehavare, är han i grunden själv egendom, slav åt den i vilken samfundets enhet består, och slaveriet här varken upphäver arbetets betingelser eller modifierar det grundläggande förhållandet.” (s. 56)

Detta ”slaveri” skiljer sig på ett avgörande sätt både från antikens slaveri och medeltidens livegenskap

”(...) där arbetaren själv framträder bland de naturliga betingelserna för en tredje individs eller samfunds produktion (detta är *inte* fallet t.ex. inom Orientens allmänna slaveri, *endast* ur europeisk synvinkel) (...)” (s.59)

Marx' acceptering av de äldre tankegångarna om Orientens ”allmänna slaveri”, som naturligtvis nära sammanhänger med den ideologiskt svårt belastade ”orientaliska despotismen”, har utnyttjats, då man försökt inordna de asiatiska samhällena i en unilineär utvecklingskedja. Det asiatiska produktionssättet har kallats ”patriarkaliskt slaveri” och betraktats som en variant av slavägarsamhället i allmänhet (jfr Struve 1967 a, Günther & Schrot 1956, 1963).¹⁴ Det är dock klart, dels att Marx inte räknar de samhällena som vilar på den asiatiska egendomsformen till slavägarsamhällena, dels att han tvärtom menar, att slaveriet av strukturella skäl inte upphäver denna egendomsform för att överta dess dominerande ställning. Marx synsätt förefaller härvid vara historiskt korrekt. Företrädarna för en annan form av reduktionism hävdar, att det asiatiska produktionssättet endast är en outvecklad variant av feodalismen (jfr Melekechvili 1969, Semenov 1967). Vi kan därför nu övergå till detta problem.

Feodalismen och den asiatiska egendomsformen

I *Formen* undviker Marx termen ”feodalism” då han talar om det produktionssätt som dominerade den medeltida europeiska samhällsformen. Termen är ju också mindre lämplig, eftersom den karaktäriserar överbyggnaden inte den ekonomiska grundvalen (jfr Rodinson 1966: 74, Poulantzas 1968: 30 not 17).

Feodalismen som produktionssätt vilar enligt Marx på en kombination av jordbruk i liten skala utförd av livegna och självständigt hantverk i städerna.¹⁵ Denna åtskillnad mellan jordbruk och hantverk hindrar naturligtvis inte existensen av hemslöjd bland de livegna bönderna (s. 49). De lantliga produktionenheterna i ett feodalt samhälle uppvisar därför stora likheter med de asiatiska bykommunerna.

”Hantverks- och manufakturarbete i hemmen, som bisyssla till jordbruket, vilket utgör grundvalen, är förutsättningen för det produktionssätt, på vilket denna naturhushållning vilar under den europeiska forntiden och medeltiden likaväl som ännu idag i den indiska kommunen, där dess traditionella organisation ännu inte förstörts.” (Marx 1966: 795)

Hushållet och byn som produktionenhet måste under feodala förhållanden skiljas från egendomsenheten, godset, vars ägare håller de direkta producenterna som livegna; på samma sätt måste den

¹⁴ Att något slaveri av klassisk antik typ aldrig existerat i Indien, är forskarna överens om. Ruben (1965) och Kosambi (1965) menar båda, att shudras under senvedisk tid utgjorde en klass av ”kollektivslavar” av samma typ som Spartas heloter. Ruben går så långt, att han hävdar, att Indien härigenom har genomgått en epok dominerad av ”slaveri”.

¹⁵”Under feodaltiden var alltså egendomens huvudformer å ena sidan jordegendomen vid vilken arbetet utfördes av trålbundna livegna, å andra sidan egendomen i städerna, som vidmakthölls genom hantverkarnas eget arbete och genom de små kapital som behärskade gesällernas arbete. Denna uppdelning i två slag av egendom betingades av de begränsade produktionsförhållandena – den obetydliga och primitiva jordkulturen och den hantverksmässiga industrin.” (Marx 1965: 130) – jfr. G s. 62 f.

asiatiska bykommunen som egendomsenhet skiljas från brukningsenheten, som vanligen sammanfaller med hushållet (jfr Hobsbawm 1964: 53 f).

I flera väsentliga avseenden sammanför Marx livegenskapen med slaveriet. Båda är former i vilka arbetaren räknas till de objektiva produktionsbetingelserna och exploateras på samma sätt som jorden och andra naturtillgångar (s. 61 f. o.s.v.). Båda är sekundära former direkt utvecklade ur den primära kollektivegendomen i dess antika respektive dess germanska form. De kan därför betraktas som parallella fenomen, som – åtminstone definitionsmässigt – inte behöver följa på varandra (jfr Godelier 1969 b).¹⁶ Det är för övrigt orimligt att hävda, att alla av Marx i *Formen* nämnda former kronologiskt skulle följa på varandra. Detta skulle ge följande utvecklingskedja: asiatisk egendomsform – antik egendomsform – germansk egendomsform – slaveri – livegenskap – kapitalism. Marx' framställning är dialektisk, inte kronologisk, och räknar både med primära och sekundära former, vilket varken Hoffmann (1967) eller Shiozawa (1964) tycks ha uppmärksammat.

Till skillnad från slaven är den livegne i stor utsträckning en ekonomiskt oberoende producent. Detta innebär att jordbruksproduktionen inte på något avgörande sätt störs, om den politisk-ideologiska, d.v.s. i egentlig mening ”feodala”, överbyggnaden bryts ned. En produktion baserad på slaveri förutsätter däremot slavägarnas ledande och organiserande funktion. Då de direkta producenterna är ekonomiskt själv tillräckliga, måste merprodukten och merarbetet avhändas honom med hjälp av ”utomekonomiska” medel. Detta problem tas upp i ett centralt parti av *Kapitalets* tredje bok (jfr Lichtheim 1963: 95 ff, Balibar 1970: 112 ff).

”(...) i alla former, i vilka den omedelbare arbetaren förblir 'innehavare' av de produktionsmedel och arbetsbetingelser, som är nödvändiga för produktionen av medlen för hans egen försörjning, måste egendomsförhållandet samtidigt uppträda som omedelbart härskar- och tjänarförhållande, och den omedelbare producenten sålunda som ofri, en ofrihet som kan försvagas från livegenskap med dagsverksarbete till enbart tributplikt. (...) Denna självständighet upphävs inte av att, som t.ex. i Indien, dessa småbönder bildar en mer eller mindre ursprunglig produktionsgemenskap, då det här endast handlar om självständighet gentemot den nominelle jordägaren. Under dessa betingelser kan deras merarbete endast avpressas dem genom utomekonomiskt tvång, vilken form detta än tar.” (Marx 1966: 798 f)

Det sätt på vilket härskarna exploaterar arbetarna, de direkta producenterna, och tillgodogör sig deras merarbete, är avgörande för ekonomin och för samhällets struktur i dess helhet.

”Det är alltid i det omedelbara förhållandet mellan produktionsbetingelsernas ägare och de omedelbara producenterna – ett förhållande vars aktuella form alltid motsvarar ett bestämt stadium i utvecklingen av arbetssättet och därmed av dess samhälleliga produktivkraft – som vi finner den innersta hemligheten, den dolda grundvalen för hela den samhälleliga konstruktionen och därför också för suveränitets- och avhängighetsförhållandets politiska form, kort sagt den aktuella specifika statsformen.” (Marx 1966: 799 f)

Nödvändigheten av utomekonomiskt tvång gör att de ekonomiska förhållandena, produktionsförhållandena, inte framträder i ren form, utan artikuleras politiskt och ideologiskt som hierarkiska relationer mellan härskare och behärskade. Vi har redan sett, att det föreligger en långtgående parallellitet mellan de omedelbara producenternas karaktär i det asiatiska och det feodala produktionsättet, men att formerna för arbetsdelning samtidigt uppvisar olikheter. Parallelliteten gör, att t.ex. Thorner (1964) och Rodinson (1966: 73 ff.) förnekar möjligheten av att dela upp bondesamhällen i olika grundläggande typer.¹⁷ Skillnaderna i relationen mellan producenter och jordägare och i den

¹⁶ Struve (1967 b: 238) kritiserar Godelier och Suret-Canale på denna punkt.

¹⁷ Man kan i detta sammanhang lägga märke till, att de ryska indologerna representerade i *Die ökonomische und soziale Entwicklung Indiens* sorgfälligt lyckas undvika att diskutera Marx' uttryckliga klassificering av det förkoloniala Indien som ett icke-feodalt samhälle dominerat av det asiatiska produktionsättet. Antonowa (1969 a: 31 f.) kritiserar hårt R. S. Sharma för att denne inte menar, att mogul-tidens *jagir*-system var feodalt (jfr. Bose 1961: 174 f.). Antonowa betecknar detta som ett gott exempel på de borgerliga historikernas oförmåga att förstå historien, som en följd av att de inte använder marxismen-leninsmens teori. Detta fördömande drabbar naturligtvis även Marx och Engels, även om båda menade, att vissa feodala förhållanden införts av muslimerna till Indien (Marx & Engels 1963: 266 f, Ruben 1953-4: 87 f.).

politiska och ideologiska form i vilken denna relation uttrycks (och genom vilken den ”överbestäms”) tycks dock för Marx ha berättigat till differentieringen mellan två skilda produktionsätt. Jag skall försöka att närmare belysa detta.

Marx låter den asiatiska egendomsformen kännetecknas av det kollektiva elementets starka ställning. Detta element behöver inte ligga i producenternas förhållande till produktionsmedlen i den materiella arbetsprocessen, d.v.s. i att bykommunen skulle bruka sin jord gemensamt, eller ens i att dess medlemmar gemensamt skulle inneha produktionsmedlen (Marx & Engels u.å.: 312 f). Delaktighet i byns jordinnehav är i Indien huvudsakligen inskränkt till den dominerande, jordägande, kastens medlemmar, till vilka hantverkare och andra funktionärer står i ärftliga tjänsteförhållanden (jfr Breloer 1927: 23). Det kollektiva elementet tycks ligga främst i själva relationen mellan de omedelbara producenterna och den nominelle jordägaren, staten, som tillgodogör sig huvuddelen av merarbetet (jfr Godelier 1965: 208 ff, Welskopf 1957 b: 307 f).

Visserligen förekommer i stor utsträckning samverkan i arbetet för kollektiva ändamål inom byn, distriktet eller staten (Marx 1969: 290 f), men själva jordbruksarbetet utförs sällan kollektivt (Marx & Engels u.å.: 312). När det gäller betalningen av skatt/jordränta kan man skilja på två huvudtyper av byar i Indien, dels de där de enskilda jordinnehavarna betalar var för sig, dels de där byn betalar som en enhet (jfr Baden-Powell 1896, Breloer 1927: 17 ff, 94 ff).¹⁸ Marx intresse knyts till den senare typen. Den förra var till stor del en skapelse av den engelska administrationen.

I den ena huvudtypen uppträder alltså bykommunen som en enhet gentemot den nominelle jordägaren och denne är i sin tur av utpräglat kollektiv karaktär enligt Marx betraktelsesätt. Staten är nämligen i det asiatiska produktionsättet identifierad med samfundets enhet, som är en av produktionens nödvändiga förutsättningar och ägare till produktionsmedlen, i första hand jorden.

”Då *enheten* är den verkliga ägaren och den verkliga förutsättningen för den gemensamma egendomen, så kan den själv framträda som ett *särskilt* väsen ovanför de många verkliga särskilda samfunden (...) En del av dess merarbete tillhör den högre gemenskapen, vilken i sista hand existerar som *person*. Detta merarbete gör sig gällande såväl i tribut o.s.v., som i gemensamma arbeten för att förhålliga *enheten*, dels den verkliga despoten, dels det tänkta stamväsendet, guden.” (s. 37)

Staten är inte ett uttryck för en självständig härskande klass' behov; dess funktionärer utgör själva det härskande skiktet (jfr Lukács 1968: 105 f, Chesneaux 1964 b: 143, Varga 1967: 111). Eftersom exploateringen sker på kollektiv bas, i former som direkt går tillbaka på den äldre stamgemenskapen, bryter statens och utslagningens existens inte ned dessa kollektiva former. Statens makt baseras på att den övertagit de gemensamma ägarfunktionerna.

”Om det inte är privata jordägare, utan såsom i Asien staten som konfronterar dem (producenterna) som jordägare och samtidigt som suverän, så sammanfaller ränta och skatt, eller snarare så existerar ingen skatt skild från denna form av jordränta. Under dessa omständigheter behöver avhängighetsförhållandet varken politiskt eller ekonomiskt ha någon hårdare form än den som är gemensam för allt undersåtskap gentemot denna stat. Suveräniteten är här den på nationell nivå koncentrerade jordegendomen. Därför existerar emellertid då ingen privat jordegendom, utan endast såväl privat som kollektivt innehav och nyttjande av marken.” (Marx 1966: 799)

Statens roll som högste jordägare – vilket inte utesluter ett nätverk av rättigheter i jord knutna till fr.a. bykommunerna – är av central betydelse i Marx' karaktäristik av det asiatiska produktionsättet (jfr Breloer 1927, Bose 1961: 54 ff). Jordräntans/skattens naturaform, ett resultat av produktionsförhållandenas karaktär, bidrar samtidigt till att upprätthålla dessa produktionsförhållanden (Marx 1969: 121).

Naturaformen kännetecknar också livegenskapen (s. 65), men förhållandet mellan den omedelbare producenten och den nominelle jordägaren framträder där som ett personligt makt- eller beroende-

¹⁸ Den förra typen kallas *raiayatwari*-systemet, i den senare inryms även de byar, där en *zamindar* upphöjd till godsägare är i besittning av en hel by. Ursprungligen var zamindarerna skatteindrivande funktionärer, men engelsmännen uppfattade dem som jordägare. Jfr. Bose (1961: 66 ff.) och Jha (1967: 160 ff.) om skatteindrivarna. Komarow (1969) behandlar *zamindari*-systemet och Antonowa (1969 b) *raiayatwari*-systemet.

förhållande, i motsats till de kollektiva relationerna inom det asiatiska produktionssättet. Under medeltiden finner man i Europa av varandra beroende

”(...) livegna och godsägare, vasaller och länsberrar, lekmän och prästerskap. Personligt beroende karaktäriserar i lika hög grad den materiella produktionens samhälleliga villkor som de därpå grundade livsvillkoren. Men just emedan personligt beroendeförhållande är samhällets givna grundval, behöver arbete och produkter inte anta någon fantastisk gestalt skild från denna verklighet. De ingår som naturtjänster och naturprestationer i samhällets hushållning.” (Marx 1969: 67)

Övergången från kollektiva till individuella maktrelationer förutsätter att den individualiseringsprocess börjat som skiljer individen från den ursprungliga gemenskapen. Denna individualisering sker både bland de direkta producenterna och inom det härskande skiktet, som därvid konstitueras som en härskande klass, vars enskilda medlemmar äger produktionsmedlen (jfr Tchechov 1969). Individualiseringsprocessen kan inte fullbordas förrän i det borgerliga samhället, där naturhushållningen efterträts av marknadsekonomin och arbetets naturaform av dess varuform. ”Utbytet är självt ett av huvudmedlen för individualiseringen.” (G 295).

Sken och verklighet

De feodala beroendeförhållandenas personliga karaktär inskränks alltså av att individualiseringsprocessen endast delvis genomförts. Samtidigt är dessa beroendeförhållandens individuella karaktär endast ett sken, eftersom det i realiteten rör sig om relationer mellan grupper – individerna är alltid bestämda genom sin samhälleliga ställning (G 81). I detta avseende framträder de samhälleliga förhållandenas karaktär tydligare i det asiatiska produktionssättet, där de har en uttalad kollektiv form. Men just denna kollektiva form tjänar till att dölja och konservera det härskande skiktets utsugning av de direkta producenterna, eftersom merarbetet skenbart tillfaller samfundets enhet.

Både i det asiatiska och det feodala produktionssättet har de samhälleliga relationerna en ”mänsklig” karaktär, medan de i det borgerliga samhället framträder i ”saklig” form som förhållanden mellan varor eller förmedlade genom varor. De förkapitalistiska produktionssätten är därför lättare att analysera.

”Dessa gamla samhälleliga produktionsorganismer är ojämförligt mycket enklare och lättare att genomskåda än den borgerliga, men de beror antingen på omognad hos den enskilda människan, som ännu inte lösgjort sig från sitt naturliga artsammanhang, eller på direkta maktförhållanden i form av despoti och slaveri. De betingas av en låg utvecklingsgrad i arbetets produktivkrafter och motsvarande snäva förhållanden i människornas hela materiella livsföring, mellan människorna inbördes och i deras förhållande till naturen. Denna konkreta trånghet i människornas relationer återspeglas ideellt i de gamla natur- och folkreligionerna.” (Marx 1969: 69)

Men religionen inskränker sig inte till att återspegla de samhälleliga förhållandena. Produktionsförhållandena framstår som ouplösligt förenade med politiska och ideologiska förhållanden som döljer deras ekonomiska karaktär. I det kapitalistiska samhället undanskymms de samhälleliga förhållandenas mänskliga karaktär genom arbetets varuform, i de förkapitalistiska samhällena är produktionsförhållandenas ekonomiska innebörd dold bakom den ideologiska och politiska formen (jfr Lukács 1968: 106 ff). Balibar (1970: 108 f) betonar att den ”högre enhetens” ställning som högste jordägare är den grundläggande ideologiska fiktionen i samhällen baserade på det asiatiska produktionssättet och motsvarar kapitalismens varufetischism.

Att produktionsförhållandena uttrycks i icke-ekonomisk form innebär naturligtvis inte att de skulle ha utomekonomiskt ursprung (s. 51). Det är istället de ekonomiska förhållandena som förklarar och bestämmer i vilken form de artikuleras, vilken nivå som skall dominera samhället; under antiken var det den politiska, under medeltiden den religiösa/ideologiska nivån som spelade huvudrollen (Marx 1969: 72 not 33). Att hävda motsatsen är detsamma som att acceptera de ideologiska formerna som beskrivningarna av den historiska verkligheten.

”Om t.ex. en epok inbillar sig att den bestäms av rent 'politiska' eller 'religiösa' motiv, så accepterar dessa historieskrivare denna mening. Dessa bestämda människors 'inbillning' eller 'föreställning' om deras verkliga praxis förvandlas till en enda bestämmande och aktiv makt, som behärskar dessa

människors praxis. När det i själva verket är den primitiva form, i vilken arbetsdelningen hos indierna och egypterna förekommer, framkallar kastväsendet hos dessa folk såväl i statsväsendet som i religionen, så tror historikerna att kastväsendet är den makt som frambringt denna primitiva samhällsliga form.” (Marx 1965: 51)¹⁹

Det är enligt Marx inte kastväsendet, d.v.s. den specifika ideologiska och sociala formen, som skapat en viss typ av produktionsförhållanden och arbetsdelning, utan det är tvärtom en viss typ av arbetsdelning inom det asiatiska produktions sättet som skapat kastväsendet som ideologisk och social struktur.²⁰ Kastsamhällets ekonomiska stagnation kan inte brytas genom angrepp på kastväsendets yttre former, på attityder och livsåskådning, utan endast genom omvälvningar i de ekonomiska förhållandena (jfr Marx & Engels u.å.: 87 f, Rodinson 1966: 217 ff). Det är främst genom kastväsendet som förtrycksmekanismerna i det traditionella indiska samhället har fungerat. Kastväsendet utgör ett hierarkiskt system, inom vilket kaster ordnas enligt rituella kriterier. Graderingen sker härvid efter en renhetsskala som motiveras religiöst och utgår från offerkultens behov. Till sin form är kastväsendet alltså ett religiöst/rituellt system, som inordnar individerna i grupper, kaster, med varierande rituella uppgifter. Flödet av varor och tjänster inom byn sker i huvudsak utan penningtransaktioner enligt jajmani-systemet; jajman, den som anlitar en (rituell) funktionär, betydde ursprungligen ”offerherre”, ”den som låter förrätta offer”. Funktionärerna, från brahmaner till oberörbara, har fasta rättigheter i den spannmål som produceras av jordägarna, och får sin andel huvudsakligen i samband med skörden. Till dem som därvid får sina traditionella rättigheter tillgodosedda hör också kungen genom sina skatteindrivare. Exploateringen sker på detta sätt inom det rituellt motiverade systemets ramar.²¹

Konstbevattning

När Marx i sin diskussion med Engels försommaren 1853 om religionernas plats i de asiatiska samhällena hade sökt en förklaring i frånvaron av privat ägande av produktionsmedlen, svarade Engels den 6 juni:

”Frånvaron av jordegendom är verkligen nyckeln till hela Orienten. Däri ligger den politiska och religiösa historien. Men hur kommer det sig, att man i Orienten inte nådde fram till jordegendom, inte ens i feodal form? Jag tror, att det huvudsakligen beror på klimatet i förbindelse med markförhållandena, särskilt de stora ökenområden som drar fram från Sahara, genom Arabien, Persien, Indien och Tartariet ända till det högsta asiatiska höglandet. Konstbevattningen är här den första förutsättningen för jordbruket, och den är antingen kommunernas, provinsernas eller centralregeringens sak.” (Marx & Engels 1963: 259)

I en artikel i *New York Daily Tribune* några veckor senare återgav Marx huvuddelen av Engels resonemang och sade bl.a.:

”Denna primära nödvändighet av en ekonomisk och gemensam användning av vattnet (...) nödvändiggjorde i Orienten, där civilisationen var för låg och den territoriella utsträckningen för stor att väcka frivilliga sammanslutningar till liv, inblandningen av regeringens centraliserande makt. Härav utvecklades en ekonomisk funktion för alla asiatiska regeringar, funktionen att tillgodose behovet av offentliga anläggningar.” (Marx & Engels u.å.: 34)

¹⁹ Poulantzas (1968: 224 ff.) betonar, att en ideologi motsvarar en social formations totalitet och därför inte kan reduceras till den härskande klassens medvetande. – Marx' påpekande i *Kapitalets* första bok om katolicismens ställning under medeltiden och politikens ställning under antiken är aktuell också i frågan om släktskaps-systemens ställning i klasslösa samhällen. Engels (1969) lägger förvånande stor vikt vid släktskaps-systemens betydelse som form för ”produktion” av människor (jfr. Lukács 1964 a-b).

²⁰ Samtidigt som Marx betecknar kastväsendet som en förstelning av en arkaisk typ av arbetsdelning eller av ”skräväsendet”, där arbetarna förblir ägare över sina produktionsmedel (s. 64), noterar han naturligtvis deras släktskapsbasis (s. 43).

²¹ Jfr. Neale (1957) om flödet av varor och tjänster. Beidelman (1959) betonar den inneboende exploateringen i detta system. Harper (1964) och Dumont (1966 b) analyserar kastsystemet som hierarkisk struktur.

Engels förespråkar här en ekologisk-teknologisk förklaringsmodell, som återkommer t.ex. hos Plechanov och Wittfogel.²² Man bör dock lägga märke till, att han menar, att behovet av bevattningsanläggningar kan tillgodoses på olika nivåer (bykommunen, provinsen, staten). Marx tycks i sin tur förutsätta, att staten redan existerade då den började få sin ekonomiska funktion som entreprenör för bevattningsanläggningar i stor skala. Det är dock helt klart, att Marx övervärderade de centrala bevattningsanläggningarnas betydelse för Indiens jordbruk (jfr Marx & Engels u.å.: 36, 85 f, Marx 1969: 448 not 6). I Indien och på Ceylon är det i första hand bevattningsanläggningarna på bynivå som har varit av betydelse. Leach (1959: 24) säger om Ceylon:

”(...) det hydrauliska systemet var inte av avgörande ekonomisk betydelse för samhället som helhet. När centralregeringen föll bort och de stora anläggningarna förföll, kunde bylivet fortsätta utan hinder; ty varje by hade fortfarande sitt eget bevattningssystem i liten skala, vilket upprätthölls av byborna själva.”

Beträffande Indien säger Thorner (1966: 44):

”Jordbruket i Indien har, naturligtvis, dragit fördel av bevattningskanaler, men kanalnätverk har aldrig varit något framträdande drag för indisk spannmålsproduktion. Indiskt jordbruk som helhet har snarare alltid byggt på nederbörden och byarnas lokala brunnar eller dammar.”

Exploatering av bykommunerna genom den till statsmakten knutna härskande eliten har ingalunda fordrat existensen av central konstbevattning eller andra statliga anläggningar nödvändiga för byarnas produktion – detta hävdas inte heller av Marx. Om motsatsen vore fallet skulle exploateringen inte behöva ske med ”utomekonomiskt tvång”. De statliga anläggningarna har viktiga ideologiska funktioner och är inte med nödvändighet produktiva. Det bruksvärde som skapas genom merarbetet

”(...) kan vara inriktat på det rent fantastiska, som t.ex. vid det egyptiska pyramidbyggandet, kort sagt vid religiösa lyxarbeten, som nationens massa tvingades till i Egypten, Indien o.s.v., eller på det omedelbart nyttiga som hos de gamla etruskerna.” (G 655)

Genom att merarbetet i dess helhet automatiskt förefaller vara statens egendom, framträder också de gemensamma anläggningarna, resultaten av det kollektiva arbetet på t.ex. bevattningsanläggningarna, som statens verk (s. 38). Själva existensen av de kollektiva anläggningarna får en konserverande effekt (s. 39). De är ett uttryck för statens mark och ett medel för utsugningen. Men Wittfogels tes att naturförhållandena ”kräver” bevattningsanläggningar i stor skala (Elster 1969: 55), som i sin tur ”kräver en stark stat” (Elster 1969: 58), är för Indiens vidkommande i sak oriktigt och utgör inte heller något nödvändigt inslag i en definition av det asiatiska produktions sättet.

Sammanfattning

Det asiatiska produktions sättet förutsätter två ”naturliga produktionsbetingelser” för den omedelbare producentens arbete:

1. tillvaron i ett samfund
2. förhållandet till jorden som samfundets egendom och den enskildes innehav.

Jorden innefattar i sig både arbetsmedel och arbetsmaterial, d.v.s. produktionsmedlen. Dessa produktionsmedel kan endast tillägnas i arbetsprocessen av den omedelbare producenten genom hans existens i samfundet. Som samfundsmedlem tillägnas sig och innehar arbetaren produktionsmedlen, men han är inte deras ägare. Som sådan uppträder istället staten, som representerar samfundets enhet, och tillgodogör sig merarbetet.

Förhållandet mellan produktionsmedlens ägare, staten, och de omedelbara producenterna karaktäriseras av sin kollektiva form, vilken motsvarar arbetssättets och produktivkrafternas utvecklingsnivå: Produktionen, den materiella tillägnelsen förutsätter arbetarens existens i samfundet. Detta samfund

²² Eftersom de relativt statiska naturförutsättningarna inte ensamma kan förklara någon social förändring (och därför inte heller statens uppkomst och övergången från ett klasslöst samhälle till ett klassamhälle) har en dominerande tendens bland företrädarna för den historiska materialismen varit att ta teknologin som analysens utgångspunkt (se t.ex. Bucharin 1965 och Stalin u.å.).

kan genom kombinationen inom sig av jordbruk och hantverk reproducera individerna i bestämda relationer till produktionsmedlen och varandra, d.v.s. i en bestämd egendoms- och samhällsform.

Produktivkrafterna konstitueras bl.a. genom en bestämd sammanställning av arbetskraft och produktionsmedel. Förhållandet mellan produktionsfaktorerna kännetecknas i det asiatiska produktions sättet som vi sett av att den individuella arbetaren träder i verksam förbindelse med produktionsmedlen, fr.a. jorden, som samfundets medlem. Marx betecknar därför samfundet som den ”första stora produktivkraften”. Samfundets ställning är härvid en förutsättning för, inte ett resultat av, den materiella tilläggnelsen. Denna ”naturliga produktionsbetingelse” utgör grundvalen för statens roll som jordägare i det asiatiska produktions sättet, och är inte resultatet av någon speciell teknologi. Däremot förändras samfundet genom arbetsprocessen, den materiella tilläggnelsen, som framtvingar nya relationer mellan arbetskraft och produktionsmedel, bl.a. genom att merarbetet används för att skapa nya produktionsbetingelser.

”Alla former (...) där en bestämd subjektiv tillvaro är underordnad samfundens själva som produktionsbetingelser, motsvarar med nödvändighet en endast begränsad och principiellt begränsad utveckling av produktivkrafterna. Produktivkrafternas utveckling upplöser formerna, och deras upplösning är själv en utveckling av de mänskliga produktivkrafterna.” (G 396)

Upplösningen av egendoms- och samfundsformerna innebär för det asiatiska produktions sättets del, att individen blir självständig i förhållande till samfundet, att privatjordegendom introduceras, och att produktionens självförsörjande kretslopp, enheten av jordbruk och hantverk, bryts.

Utvecklingen kan innebära en allt större utbredning av den feodala sektorn inom samhällsformationen. I det förkoloniala Indien uppnådde enligt Marx' bedömning det feodala produktions sättet aldrig någon dominerande ställning. Det asiatiska produktions sättet kom istället att krossas genom kolonialism, imperialism och kapitalism. Byarnas hantverk förkvävdes genom konkurrensen från Englands industrier och den process började som medför, att systemet av personliga beroendeförhållanden faller sönder för att efterträdas av mer utvecklade former av utsugning. Det nya klassamhället definierar inte längre individerna efter deras rituella renhet, utan efter deras förhållande till produktionsmedlen. Ideologins dominans efterträds av ekonomins. Människan är inte längre ett offerande djur.

Litteraturförteckning

Antonowa, K. A., ”Die Hauptformen des feudalen Grundbesitzes im Mogul-Indien des 16. Jahrhunderts”, *ÖSEI* 1 (1959 a) s. 13-38.

- ”Über die Einführung des Raiatwari-System in Indien (der Klassencharakter der Mirasdare)”, *ÖSEI* 1 (1959 b) s. 204-220.

Anward, Jan, ”Claude Lévi-Strauss och strukturalismen”, *Häften för Kritiska Studier* 2-3 1969 s. 64-68.

Baden-Powell, B. H., *The Indian village community*, London ... 1896 (Repr New Haven 1967).

Balibar, Etienne, ”Den historiska materialismens grundläggande begrepp” Althusser, Louis & Balibar, Etienne, *Att läsa Kapitalet*, del 2, u. o. 1970 s. 84-236.

Banu, Ion, ”La formation sociale 'asiatique' dans la perspective de la philosophie orientale antique”, *Sur le ”MPA”*, Paris 1969 s. 285-307.

Beidelman, Thomas O., *A comparative analysis of the jajmani system*, (Monographs of the Association for Asian Studies 8), New York 1959.

Bernier, François, *Voyages contenant la description des états du Grand Mogol ...*, Amsterdam 1699.

Bose, Atindranath, *Social and rural economy of Northern India cir. 600 B.C -200 A.D.*, Calcutta 1961-1967.

Breloer, Bernhard, *Kautaliya-Studien 1. Das Grundeigentum in Indien*, Bonn 1927.

Bukharin, Nikolai, *Historical materialism. A system of sociology*, New York 1965.

Carrère d'Encausse, Hélène & Schram, Stuart, *Le marxisme et l'Asie 1853-1964. Textes traduits et présentés*, Paris 1965 (eng. uppl. 1969).

Chesneaux, Jean, "Récents travaux marxistes sur le mode de production asiatique (bibliographie sommaire)", *La Pensée* 114 (1964 a) s. 68-73

- "Le mode de production asiatique: une nouvelle tape de la discussion", *Eirene* 3 (1964 b) s. 131-146.

- "Où en est la discussion sur le 'mode de production asiatique'?", *La Pensée* 122 (1965) s. 40-59.

- "Où en est la discussion sur le mode de production asiatique? (II)", *La Pensée* 129 (1966) s. 33-46.

- "Le mode de production asiatique; quelques perspectives de recherche", *Sur le "MPA"*, Paris 1969 s. 13-45.

Coquery-Vidrovitch, Catherine, "Recherches sur une mode de production africain", *La Pensée* 144 (1969) s. 61-78.

Dhoquois, Guy, "Le mode de production asiatique", *Cahiers internationaux de sociologie* 51 (1966) s. 83-92.

Divitcioglu, Sencer, "Modèle économique de la société ottoman (les XIVe et XVe siècles)", *La Pensée* 144 (1969) s. 41-60.

Dumont, Louis, "The 'village community' from Munro to Maine", *Contributions to Indian Sociology* 9 (1966 a) s. 67-89.

- *Homo hierarchicus. Essai sur le système des castes*, Paris 1966 b.

Eisenstadt, S. N., "The study of oriental despotisms as systems of total power", *Journal of Asian Studies* 17 (1957-1958) s. 435-446.

Elster, Jon, "Teknologie og historie", *Häften för Kritiska Studier* 7-8 1969 s. 53-66.

Engels, Friedrich, *Herr Eugen Dührings omvälvning av vetenskapen (Anti-Dühring)*, Stockholm 1955.

- *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, Stockholm 1969.

Gerholm, Tomas, "Begreppet produktionssätt", *Zenit* 17 (1970).

Godelier, Maurice, "Les écrits de Marx et d'Engels sur le mode de production asiatique (bibliographie sommaire)", *La Pensée* 114 (1964) s. 56-66

- "La notion de 'mode de production asiatique'", *Les temps modernes* 20 (1965) No. 228 s. 2002-2027.

- "La notion de 'mode de production asiatique' et les schemas marxistes d'évolution des sociétés", *Sur le "MPA"*, Paris 1969 a s. 47-100.

- "La pensée de Marx et d'Engels aujourd'hui et les recherches de demain", *La Pensée* 143 (1969) s. 92-120

Günther, Rigobert & Schrot, Gerhard, "Einige Probleme zur Theorie der auf Sklaverei beruhenden Gesellschaftsordnung", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 4 (1956) s. 990-1008.

- "Bemerkungen zur Gesetzmässigkeit in der auf Sklaverei beruhenden Gesellschaftsordnung", *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig* 12 (1963) *Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe* 1 s. 229-240.

Harper, E. B., "Ritual pollution as an integrator of caste and religion", *Religion in South Asia*, ed. by E. B. Harper, (*Journal of Asian Studies* 23), Seattle 1964 s. 141-197.

Heidrich, Joachim, "Kaste und Ökonomie im indischen Dorfsystem", *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 9 (1963) s. 240-267.

History in Communist China, ed. by Albert Feuerwerker, Cambridge, Mass. & London 1969.

Hobsbawm, Eric J., "Introduction", Karl Marx, *Pre-capitalist economic formations*, London 1964 s. 9-65 (= "Les formations pré-capitalistes dans l'œuvre de Marx et Engels", *PSC*, 1967 s. 17-58).

Hoffmann, Ernst, "Les formations socio-économiques et la science historique", *PSC*, 1967 s. 141-153.

Jha, D. N., *Revenue system in post-Maurya and Gupta times*, Calcutta 1967.

Kiernan, V. G., "Marx and India", *The socialist register* 1967, ed. by Ralph Miliband & John Saville, New York 1967 s. 159-189.

Koebner, R., "Despot and despotism", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 14 (1951) s. 275-302.

Komarow, E. N., "Zur Einführung der ständigen Veranlagung durch das Samindari-System in Bengalen", *ÖSEI* 1 (1959) s. 154-203.

Komarow, E. N. & Grasche, W. I., "Einige Angaben über die gesellschaftliche Arbeitsteilung und die ökonomische Struktur des Handwerks in Indien an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert", *ÖSEI* 1 (1959) s. 132-153.

Kosambi, D. D., *An introduction to the study of Indian history*, Bombay 1956.
- *The culture and civilization of ancient India in historical outline*, London 1965.

Leach, E. R., "Hydraulic society in Ceylon", *Past and Present* 15 (1959) s. 2-26.

Lenin, V. I., *Valda verk* I:1, Moskva 1956.
- *Drei Quellen und drei Bestandteile des Marxismus; Karl Marx; Über den Staat*, Berlin 1969.

Lewin, Günter, "Zu einigen Problemen der 'asiatischen Produktionsweise' in der gesellschaftlichen Entwicklung Chinas", *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig* 13 (1964) *Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe* 2 s. 251-256.

Lichtheim, George, "Marx and the 'Asiatic mode of production'", *St. Antony's Papers* 14, Far Eastern Affairs 3, London 1963 s. 86-112.

Lucas, Erhard, "Die Rezeption Lewis H. Morgan durch Marx und Engels", *Saeculum* 15 (1964 a) s. 153-176.
- "Marx' Studien zur Frühgeschichte und Ethnographie 1880-1882. Nach unveröffentlichten Exzerpten", *Saeculum* 15 (1964 b) s. 327-343.

Lukács, Georg, *Historia och klassmedvetande. Studier i marxistisk dialektik*, u. o. 1968.

Maine, Henry Sumner, *Village-communities in the East and West*, London 1872 (2. uppl.).

Mandel, Ernest, *La formation de la pensée économique de Karl Marx de 1843 jusqu'a redaction du 'Capital'*, Paris 1967 s. 115-135.

Marx, Karl, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857/1858*, Berlin 1953.
- *Till kritiken av den politiska ekonomin*, Stockholm 1955.
- *Människans frigörelse*, Stockholm 1965.
- *Das Kapital. Dritter Band*, Berlin 1966.
- "Lettres de Marx a Vera Zassoulitch", *L'homme et la société* 5 (1967).
- *Kapitalet*. Första boken, u. o. 1969.

Marx, Karl & Engels, Friedrich, *On colonialism*, Moscow u. å.
- *Werke* 19, Berlin 1962.
- *Werke* 35, Berlin 1963.

Meisner, Maurice, "The despotism of concepts: Wittfogel and Marx on China", *The China Quarterly* 16 (1963) s. 99-111.

Melekechvili, G. A., "Esclavage, féodalisme et mode de production asiatique dans l'Orient ancien", *Sur le "MPA"*, Paris 1969 s. 257-277.

Neale, Walter C., "Reciprocity and redistribution in the Indian village", *Trade and market in the early empires*, ed. by K. Polanyi, C. M. Arensberg & H. V. Pearson, Glencoe 1957 s. 218-236.

Nikiforov, V., "Une discussion a l'Institut des Peuples d'Asie", *PSC*, Paris 1967 s. 240-250.

Pecirka, Jan, "Discussions sovietique", *PSC*, Paris 1967 s. 59-78.

Plechanov, George V., *Fundamental problems of marxism*, New York 1969.

- Pokora, Timoteus, "A theory of the periodisation of world history", *Archiv orientální* 34 (1966) s. 602-605.
- Poulantzas, Nicos, *Pouvoir politique et classes sociales de l'état capitaliste*, Paris 1968.
- PSC=Premières sociétés de classes et mode de production asiatique*, (Recherches internationales à la lumière du marxisme 57-58), Paris 1967.
- Rodinson, Maxime, *Islam et capitalisme*, Paris 1966.
- Ruben, Walter, "Karl Marx über Indien (1853) und die Indienliteratur vor ihm", *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe* 3 (1953-1954) s. 69-100.
- *Über die frühesten Stufen der Entwicklung der altindischen Sûdras*, (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst 1964: 6), Berlin 1965.
- *Die gesellschaftliche Entwicklung im alten Indien 1. Die Entwicklung der Produktionsverhältnisse im alten Indien*, Berlin 1967.
- Sachs, Ignacy, "Une nouvelle phase de la discussion sur les formations", *PSC*, Paris 1967 s. 294-307.
- de Santis, Sergio, "Les communautés de village chez les Inca, les Aztèques et les Mayas. Contribution à l'étude du mode de production asiatique", *La Pensée* 122 (1965) s. 79-85.
- Schwanbeck, E. A., *Megasthenis Indica*, Amsterdam 1966(=Bonn 1846).
- Semenov, Youri, "Le regime socio-economique de l'Orient ancien", *PSC*, Paris 1967 s. 196-218.
- Semprun, Jorge, "Economie politique et philosophie dans les 'Grundrisse' de Marx", *L'homme et la société* 7 (1968) s. 57-68.
- Shiozawa, Kimio, "Les historiens japonais et le mode de production asiatique", *La Pensée* 122 (1965) s. 63-78.
- Skalnik, Petr & Pokora, Timoteus, "Beginning of the discussion about the Asiatic mode of production in the USSR and the People's Republic of China", *Eirene* 5 (1966) s. 179-187.
- Stalin, Josef, *Den dialektiska och historiska materialismen*, u. o. 1968.
- Stelling-Michaud, Sven, "Le mythe du despotisme oriental", *Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte* 18-19 (1960-1961) s. 328-346.
- Struve, Vassili, "Comment Marx d'inissait les premières sociétés de classes", *PSC*, Paris 1967 s. 79-97.
- "Le concept de MPA: légitimité et limites", *PSC*, Paris 1967 s. 232-239.
- Suret-Canale, Jean, "Les sociétés traditionnelles en Afrique tropicale et le concept de mode de production asiatique", *Sur le "MPA"*, Paris 1969 s.101-133.
- Sur le "MPA"=Sur le "mode de production asiatique"*, (CERM), Paris 1969.
- Sur les sociétés précapitalistes*. Textes choisis de Marx, Engels Lénin. Preface de Maurice Godelien, (CERM), Paris 1970,
- Tchechkov, M. A., "La classe dirigeante du Vietnam pré-coloniale", *La Pensée* 144 (1969) s. 28-40.
- Terray, Emmanuel, *Le marxisme devant les sociétés "primitives"*, Paris 1969.
- Thorner, Daniel, "L'economie paysanne. Concept pour l'histoire économique", *Annales* 19: 3 (1964) s. 417-432.
- "Marx on India and the Asiatic mode of production", *Contributions to Indian Sociology* 9 (1966) s. 33-66 (= Marx et l'Inde: le mode de production asiatique", *Annales* 24: 2 1969 s. 337-369).
- Tschitscherow, A. I., "Einige Angaben über die Handwerksproduktion und die Handelsbeziehungen in Ost- und Südindien im 17. Jahrhundert", *ÖSEI* 2 (1961) s. 3-19.

Tung Chiming, *A short history of China. From earliest time to 1840*, Peking 1965.

Tökei, Ferenc, "Le conditions de la propriété foncière dans la China del'époque Tcheou", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 6 (1958) s. 245-300.

- "Die Formen der chinesischen patriarkalischen Sklaverei in der Chou-Zeit", *Opuscula ethnologica Ludovici Biro sacra*, Budapest 1959 s. 291-318.

- "Le mode de production asiatique dans l'œuvre de K. Marx et F. Engels", *La Pensée* 114 (1964) s. 7-32.

Varga, Eugène, "Sur le 'mode de production asiatique'", *PSC*, Paris 1967 s. 98-117.

Welskopf, Elisabeth Charlotte, *Die Produktionsverhältnisse im Alten Orient und in der griechisch-römischen Antike*, (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft 5), Berlin 1957 a.

- "Probleme der Periodisierung der Alten Geschichte: die Einordnung des alten Orients in die weltgeschichtliche Entwicklung", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 5 (1957 b) s. 296-313.

Venturi, Franco, "Oriental despotism", *Journal of the History of Ideas* 24 (1963) s. 133-142.

Vidal-Naquet, Pierre, "Histoire et idéologie. Karl Wittfogel et le concept de 'mode de production asiatique'", *Annales* 19: 3 (1964) s. 531-549.

Wiser, William Henricks, *The Hindu jajmani system*, Lucknow 1958 (2. uppl.)

Wittfogel, Karl A., "The Marxist view of China", *The China Quarterly* 11-12 (1962) s. 1-20, 154-169.

- "Russia and the East: a comparison and contrast", *Slavic Review* 22 (1963) s. 627-643.

- *Oriental despotism. A comparative study of total power*, New Haven & London 1964.

- "Results and problems of the study of Oriental despotism", *Journal of Asian Studies* 18 (1969) s. 357-365.

ÖSEI = *Die ökonomische und soziale Entwicklung Indiens. Sowjetische Beiträge zur indischen Geschichte 1-2*, herausgegeben von Walter Ruben, Berlin 1959-61.
